

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כא, תש"ל

הדרך לשוני למסכת עבודה זרה*

(א) « אחי אדוננו הזייפן. » — מי הזייפן?

בדף יא ע"ב מספרת הגמרא, שבחג מסוים של הנכרים ברומי היו מכריזים: «סך קירי פלסתר, אחוה דמרנא זייפנא», כלומר החשבון של יעקב אבינו בדבר קץ הימים הוא שקר, אחי אדוננו זייפן (או — הזייפן, כי א' בסוף שם ארמי נחשבת לרוב כה"א הידיעה). על זה מוסיפה הגמרא את ההערה הבאה: «אמר רב אשי: הכשילן פיהן לרשעים. אי אמרו זייפנא אחוה דמרנא — כדקאמרי. השתא דאמרי דמרנא זייפנא, מרנא גופיה זייפנא הוא». רצה לומר: לו אמרו «זייפן אחי אדוננו», היה הדבר ברור כמו שאמרו. עכשיו שהם אומרים «אחי אדוננו זייפן», הרי אדוננו עצמו הוא הזייפן.

עיון זה יש לו חשיבות שימושית בעברית שבפינו. דרך משל: אם נאמר «תמונת אחי הקטנה», הרי ברור, שהכוונה לתמונה הקטנה. אבל אם נאמר «תמונת אחותי הקטנה», הרי לפעמים לא ברור, אם הכוונה לאחות הקטנה או לתמונה הקטנה. מסתבר יותר, שהכוונה לאחות הקטנה, ואם מתכוונים דווקא לתמונה הקטנה, יש

* על הנושאים הבאים הרציתי בביתי, במסיבה מצומצמת של בני תורה, ביום ראשון, אור לט"ז סיוון תשכ"ט, במלאות שבע שנים לפטירת אמי מורתני, אשר לה הקדשתי את ספרי הקטן «כבושי העברית בדורנו», ושם כתבתי, כי הרבה משלי — שלה.

לומר בשפה ברורה: "התמונה הקטנה של אחותי". כיוצא בזה "בן אחי הקטן", "בת אחותי הקטנה" ועוד. בתורה עצמה מצאנו דוגמה כזאת: "ולשם... אחי יפת הגדול" (בראשית י, כא). בצדק כתב כאן רש"י: איני יודע, אם יפת הגדול אם שם. רש"י עושה שם חשבון, שהכוונה ליפת הגדול. ואין ספק, שבזה הלך בעקבות אונקלוס: "אחיה דיפת רבא"; והוא מתאים גם לטפחא שבתיתת אחי, שהרי הטפחא היא, כידוע, טעם מפסיק. לעומת זאת נמנו וגמרו הפרשנים והמתרגמים החדשים, שהכוונה דווקא לשם הגדול, לפי הסדר הידוע: שם, חם ויפת. מכאן אנו למדים, שבמקרים כאלה יש לנהוג זהירות רבה, למען יהיו הדברים מובנים כהוגן. נמצאנו למדים, למשל, שאין לומר מועצת המדינה הזמנית, אם הכוונה למועצה, ולא למדינה, וכן כל כיוצא בזה. אבל יש להעיר, שבסגנון המקרא אין דרך אחרת, הואיל וצירוף כגון "אחיו הגדול של יפת" לא ייתכן לפי סגנון המקרא.

(ב) מסך ומזג, רחלים ורחלות

בדף נח ע"ב מסופר בגמרא, כי רבי אסי שאל מרבי יוחנן, מה דינו של יין שמשכו נכרי. אמר לו רבי יוחנן, שיאמר מזג, ולא מסכו. השיב לו רבי אסי, שהוא אומר כלשון הכתוב במשלי: "טבחה טבחה מסכה יינה". אמר לו רבי יוחנן: לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמם.

שיחה כעין זו אנו מוצאים בגמרא גם במקום אחר. במסכת חולין דף קלז ע"ב מסופר, שרבי יוחנן מצא את רבי

איסי בר היני, שלימד את בנו ואמר לו רחלים. אמר לו רבי יוחנן: אמור רחלות. השיב לו רבי איסי: אמרתי כמו שכתוב בתורה: רחלים מאתיים ואילים עשרים. השיב לו: לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמם.

לפני הדיון בשאלה זאת עליי להעיר שתי הערות:

(א) רבי אסי שבמסכת עבודה זרה הוא אותו איסי בר היני שבמסכת חולין, ובטעות נדפס אסי בלי י', כשם שמצאנו במסכת שבת דף קמו אסי בר היני במקום איסי בר היני.

(ב) לפי המודפס במסכת חולין, ששם נאמר „איסי בר היני אשכחיה לרבי יוחנן“, יוצא, שכאילו איסי מצא את רבי יוחנן. ובוזה נכשלו רבים, לרבות את ספר האגדה של ביאליק ורבניצקי. אבל הנכון הוא כגרסתו הצודקת של רש"י: אשכחיה רבי יוחנן (בלי ל), כלומר מצא רבי יוחנן, ולא „מצא לרבי יוחנן“.

אם כן, אנו רואים כאן מצד אחד את איסי בר היני הפוריסט המקראי, ומצד שני את רבי יוחנן, שהוא הוא בעל המאמר הידוע „לשון תורה לעצמה ולשון חכמים לעצמם“.

הדרישה לומר רחלות במקום רחלים מפליאה ומפתיעה גם יחד. אין ספק, שאם ילד יאמר כיום נמלות במקום „נמלים“ או דבורות במקום „דבורים“, יתקנו לו, כאילו זה שיבוש גמור. וכאן, כשאיסי בר היני אומר רחלים, מתקן לו רבי יוחנן, שיאמר רחלות. הרי זה כאילו תיקן משהו כיום לומר יונות במקום „יונים“. אגב: בשירי רבי יהודה הלוי מצאתי כמה פעמים יונות, ובלי כל לחץ של חרוז. וכאשר מצאתי נמלות בפירוש רש"י, כתבתי בספרי „כיבושי העברית

בדורנו, שאם יהיו לנו נמלים אחדים בחופי הארץ, אולי יצטרכו לומר במספר־הרבים של "נמלה": נמלות. והנה באמת זכינו, שיש לנו נמל לא בחיפה בלבד, אבל האקדמיה ללשון העברית הלכה בדרך קלה יותר: הבינה האקדמיה, שהיא לא תצליח להשריש נמלות במקום נמלים, ועל כן במקום נמל = חוף הנהיגה נמל¹. מכאן משמע, שאין לנו אותו התוקף שהיה לרבי יוחנן בשעתו.

יש להעיר בכלל, שחכמינו הייתה להם חיבה יתרה גם ללשון נקבה וגם לסיום —ות בלשון רבים. לא רק רחלות במקום "רחלים", אלא גם עולמות ולא "עולמים", גזלות ולא "גזולים", וכן צננות, שופרות, מלפפונות, מרחצאות ועוד. אפילו לגבי ענבים, שעליהם נאמר בתורה "ענבים לחים ויבשים", נאמר בפרקי אבות: ענבים קהות, ענבים בשלות. והיחיד בתלמוד ענבה, ולא ענב. כאן אנו מגיעים לחיבה היתרה, שהייתה להם ללשון נקבה. אפילו מלים, הנמצאות בתנ"ך בלשון זכר, מצויות בתלמוד לפעמים בלשון נקבה, למשל: כבוד, מקל, גר, קץ. ואפילו חלון ושדה, שצורתם מעידה עליהם שהן לשון זכר, נמצאים לרוב בלשון נקבה. קל וחומר שמות, שאין מינם מוכרע במקרא: דיו, חופן, כרס, מלח, סכין, ציפורן. וקל וחומר בן בנו של קל וחומר לגבי מלים תלמודיות, שאינן במקרא, כגון: מחט, מרחץ, פשתן, תלתן.

קשה לפענח חידה זאת של חיבת חכמינו ללשון נקבה.

1. [האקדמיה קבעה נמל, משום שנמצא במקורות חז"ל ביו"ד

אחר המ"ם: נמיל. — מ"מ.]

עד כאן על שני ענייני לשון, שהגמרא עצמה דנה בהם. מעתה נברר נושאים אחדים, שאינם נידונים בפירוש בגמרא עצמה, אבל נעיין בהם לאור הסגנון של הגמרא ומפרשיה.

ג) סכין חד

ומעניין לעניין באותו עניין. בסוף מסכת עבודה זרה נאמר: "הסכין שפה והיא טהורה". כבר ציינתי קודם, שחז"ל השתמשו בסכין בלשון נקבה. אבל זהו אחד הדברים המשוונים שבלשון חז"ל. אם נאמר על סכין, שמשקלו כמשקל לפיד או פטיש וכדומה, הרי מינו מין זכר. וקל-יחומר, אם נאמר שהנו"ן נוספת כמו הנו"ן של גרעין. לא אדע, מדוע השתמשו חכמים בסכין בלשון נקבה. אבל עובדה היא, שבגמרא (לא במשנה) יש הרבה פעמים סכין בלשון זכר, כמו שביררתי בעמוד מיוחד, שהקדשתי לעניין סכין ב"היכל רש"י" כרך ד'. ומעניין הדבר: בעלי התוספות, בעמדם בסוף המסכת על עניין סכין, כותבים כתריסר פעמים סכין קטן, סכין גדול, סכינים קטנים וכו'. כי זה הכלל: פרשני התלמוד לא היו מן המתמיהים, אלא הלכו בדרך הישר, והם הרגישו, כי לסכין יאה לשון זכר. כך נהגו בעברית החדשה כל השנים. עד שקם מתמיה אחד או מתמיהים אחדים וראו, כי במשנה יש סכין בלשון נקבה, ולכן התחילו להנהיג סכין קטנה, סכין חדה וכדו'. שימוש זה יאה לנקרנים מתמיהים, שאין שבילי העברית נהירים להם כל צורכם. בנים אנו לאבותינו, ולא עבדים, ולכן יש אשר בצדק נט לפעמים אף מאיזו צורה שבמקרא. הנה, למשל, החליטה האקדמיה, כי הרבים של זן

הוא בפתח (זנים) ולא בשווא, ורואה אני את החלטתה כנבונה.

ד) לשנה האחרת ולשנה הבאה
בדף כד ע"א נאמר בגמרא: "לשנה אחרת נולדה לו פרה אדומה". וברש"י כאן: "לשנה הבאה נולדה לו". אין לנו בעברית מלה אחת מסוימת למה שנקרא בצרפתית suivant או באנגלית following, כלומר לדבר, שבא אחרי איזה דבר. לשנה האחרת הכוונה לשנה, שבאה אחרי זה. אם הדבר אמור בעתיד, אפשר לומר גם הבא, למשל: "לשנה הבאה בירושלים", או כמו שהרדיו משמיע: "שידור החדשות הבא". שימוש זה הוא נכון והגיוני. אבל לגבי דבר, שכבר חלף ועבר, אי אפשר לומר הבא, אלא האחר. לפיכך עדיפה כאן נוסחת הגמרא מנוסחת רש"י. וכן מצאנו בתורה: אשר תלד לך שרה למועד הוזה בשנה האחרת (בראשית יז, כא). כיו"ב בתלמוד במקום אחר (במסכת שבת כא): לשנה אחרת קבעום ועשאוים ימים טובים.

ה) הלך לאיבוד והשליך לאיבוד
בדף לג ע"א וגם בדף מח ע"א נאמר בגמרא: קאזיל לאבוד. על סמך זה כתב רבנו חננאל בדף מח בעברית: ולא אזל לאבוד. וברש"י בדף יט ע"ב: לא ילך לאבוד. הביטוי הלך לאבוד נמצא ברש"י גם במקומות אחרים, וכבר הובא במילונו של אבן שושן, אם כי במילון בן-יהודה אין אף דוגמה אחת לכך. יש רואים ביטוי זה כנובע מהשפעת היועזית («געהט פערלאַרן»). אבל הגמרא מעידה, שלא כן

הוא יתר על כן: ברש"י (דף סד ע"א) יש אף ביטוי אחר, שלא הובא בשום מילון: להשליכס לאבוד. אנו אומרים בכגון זה: להשליך לעזאזל, להשליך לפח הזבל; אבל הביטוי להשליך לאיבוד נראה לי כביטוי מקורי, שכדאי להנהיגו במקרים מסוימים.

(ו) "סלקונדרי רומי"

כך נאמר בגמרא דף לט ע"ב, והכוונה לאופי לחם לבן, לפנינו, כמובן, מלה זרה, ואף על פי כן באה בסמיכות. שימוש זה מזכירני צירופים מסוימים של מיריות במלים זרות בעברית החדשה: "פרסם באוטובוסי דן", "זורנאלי אופנה", "רומני אבירים", "סונאטת קרויצר", "קורסי יום וערב" ועוד. אין זה בגדר איסור, חלילה. ביחוד הדבר טבעי, אם המלה איננה נשמעת כזרה. למשל "רומני אבירים" (וכן כתב גם ביאליק). אבל "גיפי טיול" נראה לי כצירוף זר, לאחר שהגיף מעיד על עצמו, כי הוא זר לנו לחלוטין. בצירופים כאלה כדאי למעט לדעתי, ומוטב לומר: "גיפים לטיול".

(ז) כל שעליהם או כל מה שעליהם?

בדף נא ע"ב נדפס בגמרא: "מה עמהם כל מה שעמהם, אף עליהם כל שעליהם". וכאן תיקן הב"ח והוסיף תיבת מה: "אף עליהם כל מה שעליהם". ואמנם כן הוא בתלמוד בכתב-יד מינכן. כאן עליי להדגיש שוב, מה שכבר נאמר לעיל, שאבותינו היו תמימי דרך, ולא היה חלקם עם המתמיהים. שבילי לשון חז"ל היו נהירים לב"ח, ואף על

פי כן ראה צורך להוסיף תיבת מה, למען יהיה הסגנון ישר וחלק. ואילו אצלנו מתגדרים בהשמטת מה שלא כדין. פשט הקיצור המודרני של השמטת מה, כאילו לשון חז"ל היא. ורבים אומרים: "נעשה כל שביכולתנו". נכון הדבר, שגם בתלמוד יש לפעמים השמטת מה או מי, כגון: "כל שאינו לומד תורה", "כל שאינו נוטל ידיו", "כל שאינו עולה לרגל" וכדומה. אבל השמטה זו מצויה בעיקר לגבי הנושא, ולא לגבי המושא. מאמר כגון "כל שבעל הבית אומר לך עשה" אינו לשון חז"ל. לשון חז"ל היא: כל מה שיאמר לך בעל הבית עשה. לפיכך אין להתגדר בקיצורים כאלה, כשם שאין לומר שעה ש, במקום בשעה ש, וכשם שאין לומר הפכו עניים במקום נהפכו לעניים, וכדומה. יש לקצר ברוח הלשון, ולא בניגוד לרוחה.

ח) שופכים יין לחבית

רבים טוברים, שאין לשון שפיכה יאה אלא לגבי דבר ששופכים אותו החוצה, כלומר לאיבוד. והנה מתברר, שאין הדבר כן. בדף סה ע"ב נאמר בגמרא: שפיך להו חמרא, ובדף עב ע"ב: הנהו שפוכאי. משמע שאנשים, הנותנים את היין לתוך חביות, נקראים בארמית שפוכאי. מכאן אנו למדים, שמותר, למשל, לרוקח לשפוך מבקבוק גדול לקטן; או: הירקן שופך את הירקות לתוך השק או לילקוט של הקונה. ברור שאין לומר: שפוך לי כוס חלב (או כוס יין), אלא: מזוג לי כוס חלב (או: כוס יין). אבל במקרים מסוימים, כעין אלה שצינתי כאן, מותר להשתמש בשפיכה במובן נתינה לתוך כלי. דוגמאות נוספות לכך הבאתי בספרי "גנזים מגולים".

בדף כח ע"ב מפרש רש"י את הביטוי הארמי קשיתא ראסנא כלהלן: „גרעין של פרי הסנה, בטנים הגדלים בסנה ומלאים גרעינים“. מפליא ומעניין מאוד שימוש של רש"י כאן במלה בטנים, הנמצאת פעם אחת בלבד בתורה (בראשית מג, יא), כי שם כותב רש"י בפירושו: „בטנים לא ידעתי מה הם, ובפירושי א"ב של ר' מכיר ראיתי פישטאציאס, ודומה לי שהם אפרסקים“. כפי הנראה חלפו כמה וכמה שנים למן הפירוש בבראשית ועד הפירוש לעבודה זרה, ונמצאנו למדים מכאן עוד דבר, שהשם בטנים יאה לכל פרי, שהוא דומה לבטנים של עץ האלה. גם הבטנים שמגדלים אצלנו כיום, שהם בטני אדמה, דומים מאוד לבטנים של האלה, שכמעט אינם מצויים בארצנו. לפיכך מי שרוצה להקפיד ולהבחין בין בטני אדמה לבטני עץ, יקרא לבטנים המצויים בטני אדמה, אך בשום פנים ואופן לא אגוזי אדמה, כי אינם דומים כלל וכלל לאגוזים. לדידי אף אין רע, שיקראו להם סתם בטנים. כי בטני העץ, כאמור, אינם מצויים הרבה בארצנו.

במילון בן־יהודה אין שום דוגמה נוספת של בטנים על זו שבמקרא, והנה ראינו, שרש"י משתמש בבטנים כבמלה שמשמעותה ידועה, ולא עוד אלא שהוא עצמו תרחיב, כנראה, את משמעותה.

1. [האקדמיה ללשון העברית הכשירה גם בטני אדמה. עי

זיכרונות האקדמיה העברית כרך ו', עמ' 6 ועמ' 50. — ע"א.]

בדף כט ע"א כותב רבנו חננאל: «אותו הכלי שמוצץ שמו כוּסִילתא», לכאורה אפשר לומר, שהכוונה: אותו הכלי שמוצץ בו האדם. אבל נראה, שהוא התכוון בפשטות לשם הכלי.

כלפי מה הדברים אמורים? כלפי אותו מוצץ שבפי תינוקות כיום. שאלוני הורים אחדים: אנו אומרים לתת את המוצץ לתינוק, אבל למעשה הרי התינוק הוא המוצץ, ולא הכלי...

לפי חומרה זו עלינו לפסול גם מוחק (גומי שמוחקים בו), גם רודה (חלק מן המרדה), שהרי האדם הוא המוחק והרודה.

למעשה אין ממש בקושיה זו, ומה גם שהכלי עצמו אף הוא מוצץ בעזרת התינוק המפעיל אותו. ואם תאמרו: יש מוצץ, שאיננו מוצץ כלל, אלא התינוק «מוצץ» אותו — הרי יש לנו גם פרה חולבת, וחולבים אותה...

את עקבות הקושיה החומרה היתרה הזו אני רואה במילון אבן-שושן: במהדורה א' יש רק מוצץ (בשני סגולים, ע"מ מגד). אך במהדורה החדשה יש גם מוצץ, ואף הוער בצד מוצץ, כי מוצץ רווח יותר...

על כל כגון זה אפשר לומר כדברי הלל: «הנח להם לישראל: אם לא נביאים הם — בני נביאים הם?»